

Антоанета Алипиева
Университетът в Белград
Шуменски университет
„Епископ Константин Преславски”
alipievaan@abv.bg
ORCID: 0000-0002-7248-3334

Просвещенските идеи в българския XIX век. Кърджалийската тема в творчеството на Вера Мутафчиева

ABSTRACT: Alipieva Antoaneta, *Prosveshenskite idei v bylgarskiya XIX vek. Kyrzdzhaliyskata tema v tvorchestvoto na Vera Mutafchieva* (The Enlightenment Ideas in the Bulgarian 19th Century. The Kardzhalian Topic in the Works of Vera Mutafchieva). “Poznańskie Studia Slawistyczne” 15. Poznań 2018. Publishing House of the Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, Adam Mickiewicz University, pp. 15–32, ISSN 2084-3011.

The article examines the Enlightenment ideas in the part of Vera Mutafchieva's work. The time of Kardzhali, a specific period of chaos and marauding in the Ottoman Empire in the 18th and 19th century, is a period of the formation of enlightenment processes that Mutafchieva depicted through images and themes in her novels and scientific studies. The author is an Ottoman specialist known worldwide and one of the greatest novelists in Bulgaria. In her novels, she portrays philosophical and geopolitical ones that characterize the historical epoch embodied in her works.

KEYWORDS: Enlightenment; Bulgarian Revival; Kardzhali time

В българското литературознание е постигнато съгласие по тезата, че нашето Възраждане, особено ярко през XIX век, абсорбира голям брой европейски естетики без да може да реализира в цялост нито една поради специфичния характер на балканските литератури и култури. В обсега на Османската империя балканските етноси имат друга историческа задача, оттам и литературата става повече с исторически претенции, отколкото с естетически. Тезата на Георги Гачев, че българската възрожденска литература има ускорено развитие, макар и отричана или ревизирана, и до днес е валидна като една от основните визии за този период, в който различни естетики съжителстват

неразчленени в българския контекст (Гачев 1964). През XIX век източните и западните култури се реципират в България било на базата на солидно образование (най-вече в Одеса, Москва и Киев, Истанбул), било чрез интуитивно прихващане на актуални европейски практики, дошли като неизбежен културен трансграничен диалог. Именно чрез тази опция Николай Аретов пише и книгата си „Българското възраждане и Европа” (Аретов 1995), в която проследява част от световните културни влияния във възраждащото се християнство и славянство в обсега на разпадащата се Османска империя. По отношение на Просвещението в Европа, то се разпростира като идеи и през XIX век, което неминуемо рефлектира в българската ситуация. Нещо повече: подпомага я в стремежа ѝ да изкове идентичност и да се отправи към държавност, да формира буржоазия и да стимулира образованието и рационалното мислене, да поощри радикалните идеи за промяна. Илия Конев обяснява симбиозата в балканските култури:

[...] в този етнически пъстър регион на европейския континент Просвещението съпътства разпадането на феодализма и установяването на новите капиталистически отношения, формирането на балканските буржоазни нации и на балканските национални култури. Преходът от средновековни форми на обществено съзнание в балканските страни обаче се слива по време с идеологическите течения на XIX в., с утвърждаването на материалистическите теории в науката, с буржоазно-демократичните революции в Европа, с националноосвободителните движения, и което е особено важно, с появата на революционно-демократичните идеи. [...] Поради исторически създадите се обстоятелства Просвещението въздейства върху това развитие непълно главно с ония свои особености, които го сближават с останалите фактори, а именно с прокламираните от дейците му идеи за свобода и равноправие, с идеята против насилието и националното робство, с призивите за активизиране на духовните сили на народните маси в името на високи обществени идеали. Тук се коренят предпоставките за една от най-специфичните отлики на Просвещението в балканските страни поотделно и на Балканите изобщо, разширяваща класификацията на европейското просвещение. Става дума за *своеобразната му връзка, от една страна, със съвременните тогава културнопреобразователни процеси в Европа, а, от друга – с националноосвободителните борби на балканските народи* (Конев, 2002).

В белетристичното си творчество и в научните си изследвания Вера Мутафчиева¹ се занимава основно с XIX век и с взаимоотношенията

¹ Вера Мутафчиева е световен учен османист, същевременно тя е един от големите белетристи на България, автор на множество исторически романи, есета,

между Османската империя и българското битие. Просвещенските идеи в българското Възраждане са представени чрез доста ракурси, сюжети и персонажи, но една от основните теми на авторката е тази за кърджалийството, която е и максимално концептуална като историческа теза. Този разбунен период за Османската империя от края на XVIII и началото на XIX век е обзрян не само в контекста на тогавашното конкретно време, но и с оглед на валидни обществени, геополитически, властови и идеологически механизми, чрез които се осъществява движението на историята. През 1978 година Мутафчиева защитава голяма докторска дисертация на тема *Кърджалийско време*, чиито текст е отпечатан в отделна книга в много издания, през 1962 година издава научно-популярния текст *Кърджалийско време*, през 1965–1966 година излиза нейният роман с кърджалийска тематика *Летопис на смутното време*, през 1985 година публикува студията си *Феодални размирици и кърджалийство*, а през 2001 година се появява есето ѝ *Кърджалийско време*, което в най-концентриран вид представя основни закони на държавните организации, единборството между Великите сили и космогонните състояния на обществата, досущ еднакви със законите на материята и природата.

Кърджалийството е част от феодалните размирици в самия край на Османската империя и този исторически отрязък Мутафчиева е нарекла Хаос, „закономерно състояние на социума” (Мутафчиева, 2001, 94). Хаосът е период на тежък преход, на преформатиране на материята в друга форма. Макар и да изглежда безконечен, макар и да завиърха човешки съдби в нещастия, Хаосът е еволюция, полезен момент в историческото развитие. Разбира се, за Хаоса винаги има причини. В есето *Кърджалийско време* е защитавана вечната теза на Мутафчиева – Източна Европа принадлежи към Азия, а Азия е люлката на

пътеписи. И по време на социалистическото общество, и по време на демократичния преход Мутафчиева заема големи държавни постове. Съществувала е идея тя да бъде българският кандидат за Нобеловата награда за литература през 90-те години от 20. век. Вера Мутафчиева е дъщеря на известния български историк проф. Петър Мутафчиев, чието научно дело по време на социалистическия режим е държано в сянка и изолация. Братът на Мутафчиева – Боян Мутафчиев, през 60-те години на миналия век емигрира във Франция, където прави научна кариера. Вероятно заговя Вера Мутафчиева е вербувана за сътрудник на Държавна сигурност по време на социализма. Разкритието на нейното досие провокира в България широки обществени дискусии и до днес.

бялото човечество. Ако Западът сам себе си афишира като „по-добър вид”, то това дължи на Източна Европа, която със своя гръб го огражда като остров. Изобщо в осмислянето си на кърджалийството Вера Мутафчиева залага не толкова на специфичното, колкото на общото. По-точно от специфичното се стига до общото. Например: Азия изобретява идеята за централизма, за този жесток натиск отгоре, който поддържа Реда. Тази идея е гръбнакът на Османската, Австрийската, Руската империя, изобщо на империите, защото „масата на една империя предизвиква много по-могъща гравитация отколкото тази на малката национална държава” (Мутафчиева, 2001, 96). И, постоянният въпрос на писателката: защо обвиняваме само Османската империя и само върху неин гръб строим митовете си? Ами да си припомним битието си в обсега на другите империи, владели нашите земи и племена. Да ги използваме и тях за легенди.

Централизмът е такова устройство, че при него властта носи пари. Властта е толкова внимателна да не изгуби привилегиите си, че създава всякакви варианти на подслушване и събиране на информация, чрез които да бъде крачка напред пред всички. Така в Османската империя се формират аяните² ушите и очите на властта. Ето я глобалната теза на Мутафчиева: „Ех, какво аянство процъфтява в България както преди края на XVIII век, така и през 60-те година на XX век” (Мутафчиева, 2001, 99). Централизмът винаги заема пари отвън, за да храни вътре – осребрява своя апарат от храненици. Поддържаният Ред обаче трупа недоволство и остро чувство за несправедливост. И ето ти Хаосът, който в рамките на българската история е наречен кърджалийство. В днешно време това се нарича контролиран хаос. Нарочно поддържано състояние на пълен безпорядък в обществото, в което се граби, поделя, в което едни забогатяват, а други се декласират. Властта е в съюз с размирниците, които са ѝ толкова полезни, колкото дълго продължи наяждането ѝ с богатство. В мига, в който забогателите се успокоят, решат, че парите им стигат, те ликвидират кърджалийството. Казано по днешному – контролирания хаос, и установяват Ред. Но

² Аяните са влиятелни граждани, първенци в градовете и селата по време на османската империя. Упражняват посредническа дейност между местното население и централната власт.

под друга вече форма. Ето удачен пример, който дава Мутафчиева: дядото на Любен Каравелов³ бил кърджалия. И оставил богатство, което внукът му Любен Каравелов употребил за култура, за патриотизъм, за възвишени, честни и благородни дела. По въпроса за кърджалийското време: чрез него и след него обществото е преминало в нова структура. Българите набират самочувствие, опит, осъзнават кои са, ориентират се кои са и какво искат:

Човек, който е избирал, губил, рискувал, стрелял и носил рани, преборил се и с Реда, и с Хаоса – за такъв човек страшно време няма. Той е свободен въпреки султани и фанариоти, въпреки Европа.

Ако пресметнем, между Софроний⁴ – типична рожба на Хаоса, и Каравелов, кърджалийския внук, изминава половин столетие (Мутафчиева, 2001, 109–110).

Летопис на смутното време (1965–1966). Кърджалийско време (1962)

От появата си до днес романът *Летопис на смутното време* се тълкува от критиката почти еднозначно. Най-общо казано, това е очовечаване на историята, самоопределение и консолидиране на българския род, летопис на кризисен период в българската история. Едва Емилия Прохаскова в своя рецензия съзира в този роман нова концепция за историята. Да си спомним лйтмотивното твърдение на Мутафчиева, че по принуда е „забягнала в романите”. Ето и твърдението на рецензията:

Без да прокламира (ала без да остави едно опониращо мнение без доказателства) тя прокарва в цялата си книга нова историческа концепция за началния момент

³ Любен Каравелов е един от най-големите писатели и общественици по време на българското Възраждане. Допринася съществено за развитието на обществената мисъл в България през този период, пише библиографски трудове, статии по българска литература, култура, лексикография, политическа история, нумизматика. Каравелов участва в националреволюционното движение като член и председател на Българския революционен централен комитет (БРЦК) в Букурещ, Румъния в началото на 70-те години на XIX век.

⁴ Софроний Врачански е български духовник, врачански епископ, народен будител. Автор е на сборника *Неделник* – първата печатна книга на новобългарски език. Канонизиран е за светец от Българската православна църква през 1964 година.

на българското самосъзнание: то започва от тогава, откогато тия гонени, грабени, бити, мачкани роби разбират, че и в тях има сила, когато вкусват от сладостта на съпротивата и победата. Започва от спрелия набег на Карафейзиевите пред шарамполите на Котел – а не от Паисиевата история; от билеците на Кондо и Велко и от боя при Видин – а не от съзнанието *че и ний сме дали нещо на светът, и на вси славяни книги да четат* (Прохаскова, 1966, 85).

Българското Възраждане се ражда от Хаоса, който пък започва от неплатените заплати на еничарите, от „сладкия живот” на властта, от „[...] обидата на десетки поколения роби, глада им, безизвестните им страдания” (Мутафчиева, 1984, 711)⁵. Ето и разсъждението-теза на италианския лекар Лоренцо, довереник в Топкапу и наблюдател на процесите: „Хаосът е първично състояние [...], хаосът винаги е преход към нещо. То неминуемо трябва да се роди преди края на един човешки живот и сигурно ще е огромно, ако се съди по размера на хаоса” (Мутафчиева, 1984, 147).

Воюват френци и англичани, спахии срещу еничари, смразени до смърт са везири, врагове на държавата и султана се борят помежду си, Западът ненавижда Русия, а Русия – Запада. „А султанът просто си стоеше, дори си седеше; над него и наоколо се блъскаха всякакви стихии, звънеше оръжие, пръскаше кръв, но всичко това малко засягаше рахата на падишаха и властта му – те бяха на завет” (Мутафчиева, 1984, 148). Централизираната система започва да се пука отдолу-нагоре, Хаосът предвещава идване на новото, но кой във вихъра му да се досети, че формата търси нови параметри? Една държава е нищо повече от оградена територия, границите лесно могат да се преместят. Преди Османската империя са били империите на Александър Велики и Юстениан Велики, а сега ги няма. Метежите са и на Изток, и на Запад. Във Франция бушува революция, а тази дума все още не е известна на Османската империя. Налага се европейецът Лоренцо да я обясни на султан Селим III: „Революция е всичко, което споменах, взето заедно: броженето, смутът, бунтовете, въстанието. И още нещо: при революция част от тълпата знае определено какво иска, гони някаква цел. Тя повежда останалите в името на тази цел, докато стигне до победа” (Мутафчиева, 1984, 192). Идеите на Просвещението, мислите

⁵ Цитатите от романа се предоставят по изданието Мутафчиева, 1984.

на Русо обхващат Западна Европа. Изтокът все още е в мъглата на Хаоса, неосъзнато не знае, че е бременен с дете, с нов Ред. Е, накрая на романа Хаосът блясва с цялото си разложение. Султан Селим портетира империята:

То пък една империя! [...] Бардак е държавата ми, панаирджийски мегдан, върху който се сменят (за да развеселят гълпата или да я увлекат във всякакво безчинство) карагози с джебчии, обсебени от верски бяс дервиши с конекрадци и кокошкари. Тази държава ли се опитвах да оправя, да ѝ възвърна мъртвото величие! Какъв идиот съм бил! (Мутафчиева, 1984, 712).

Селим нарича себе си „идиот“, по европейски, а не „серсемин“, по азиатски. Една форма се разрушава, взаимодейства с друга форма и очаква новата си визия. Но в Хаоса е трудно да бъдеш визионер.

Централизираната власт на Османската империя трудно удържа кърджалийството, размирието, Хаоса – все едно как ще се нарече вихреното време. То е ситуация на преорганизиране на цяла Европа, не само на европейския Югоизток. В образа на султан Селим III е заложена идеята за централизма, който вече е безсилен да задържи цялото. Селим е видян на историческа граница, неразбран с просвещенските си идеи в загиващата Османска империя, опитал се и неуспял да прокара реформи в държавата си, притискан от Русия и Франция, съюзил се с размирието с надеждата, че ще удържи стария ред, усещаш, че идва Нов ред, но нямащ точна цел за него. Селим – нито европеец, нито азиатец. Точно при такива личности централизмът на империите се пука, ерозира: „[...] Селим – този неповторим, злочест и неразбран турски владетел – би закрепил империята на ръба“ (Мутафчиева, 1984, 764). В идеята за кърджалийското време концепцията се съсредоточава в образа „на ръба“. Гранично състояние на раждането, просмукано от болка, несвяст и проклетия. Османската империя е в началото „на ръба“ на просветения абсолютизъм, европейска идея, считаща, че реформите са възможни само в и чрез държавата. Избързал за Османската империя, едно все още затворено пространство, враг на Западна Европа и Русия, Селим се мъчи да удържи затурчеността и идентичността на собствената си държава, чиято форма вече е изчерпана: „Може би Селим III наистина се е надявал, че новата войска ще бъде само начало на дълбоки преобразования в държавата

му. Може би наистина през тия дни с възторга на прилежен ученик е мечтал да превърне изостаналата, полудива, разложена империя в блестящо подражание на големите европейски държави” (Мутафчиева, 1984, 204). Селим не е осъзнал едно: че всяка еволюция може да се осъществи, ако се следват манталитета, традициите, енергиите на района, в който е разположена държавата. Той така и не разбира защо Франция е обхваната от буржоазна революция, а пък уж самият е радетел на Просвещението и Русо.

В опита си да удържи централизма Селим се съюзява с размирието. Крайна идея на отчаянието, която няма бъдеще. Селим предлага:

Ще съберем наесен първенците на размирието в Едирне, ще питаме всеки от тях какво му трябва, какво е тръгнал да търси. И ще му го дадем. Не без пазарлък, разбира се – ако му дадем всичко, което поискат, едва ли ще остане следа от империята. Тъй ще спечелим време; ще накараме главатарите да разкъсат усилията си; ще укрепим низама. Десет, двадесет хиляди низами ще победят размирието, кълна ви се! Тогава ще бием главатарите един по един (Мутафчиева, 1984, 336).

Селим не разбира, че всеки Хаос е контролиран Хаос, в онзи далечен случай на кърджалийското време интерес са имали Франция и Русия. Чувствайки отслабването на османците, Великите сили нарочно подпомагат размирието, което на практика е война за подялба на османското наследство. Селим е свален от престола в резултат от еничарски заговор. В романа той напуска властта, досущ както артист излиза от ролята си. Година по-късно е убит по заповед на братовчед си Мустафа IV, който го наследява. И който също се задържа „на ръба”. В *Летопис на смутното време* султан Селим III е образ, реализиран с огромна топлота, зареден е не само с философията на властта, но с философията на историческата еволюция: „Твърде късно за един мъдрец и твърде рано за един просто просветен, просто мечтателен, просто изпълнен с достойнство, добра воля, жажда за действие и любов към красотата човек. Такива щяха да живеят, без да бъдат удушени, по-късно. На следващата граница между две времена” (Мутафчиева, 1984, 783).

Размирието избухва от натрупана емоционална енергия, също имаща своята желязна логика: „Тогава размирието, което кълняха всички мирни хора, се стори на пратеника не безсмислено, сяпо зло:

отплата беше то, страшна, справедлива отплата, в която покрай сухото гореше и суровото” (Мутафчиева, 1984, 353). Размирието е такъв период, в който полека-лека започва да се избистря политическата идея на промяната. В този „въртоп” вземат участие не само обидените и низвергнатите, в него се включват и мирните хора – не за друго, а за да се бранят. Включват се държави, власт, социални съсловия, отделни хора. Всички. Защото Европа се готви за трансформации. А както е казано в романа, след „въртопа” идва „разливът”, утихването, тоест началото на Нов ред. Не само султан Селим е фигура „на ръба”. Такива са и Кара Фейзи⁶, и Пазвантоглу⁷. В техните исторически силуети са заложени точно политическите и геополитически мотиви на кърджалийството.

Кара Фейзи започва политическото си битие от „вековната злоба на роба”. Манталитет и рождени заложби, регистрирани преди Вера Мутафчиева в поемата *Септември* от Гео Милев и в образа на ратая Лазо от Емилиян-Станевия роман *Иван Кондарев*. Фейзи сменя вратата си не за „кат нови дрехи”, а за да промени съдбата си на „роб”. За да се разплати със спомените си за насилие и унижение, той става „дин-дъонме”. Пътят на плебея до властта: „Продадох душата си на Мохамеда, и на дявола бих я продал, и пак не ще се потя за някого си, не ще си имам господар! Ще научат те кой е Фейзи”.

А Фейзи не беше никой. „Просто един човек, комуто „бе стигнало до зъби” (Мутафчиева, 1984, 56). Тръгнал от мъст и унижение, във „въртопа” Кара Фейзи намира жена – насилена от такива като него, трудна от размирието. Осиновява нероденото ù дете, защото то е точно негово дете. Защото той е главата на размирието. Но от това дете не излиза спокоен, достоен и градивен човек. Пораснало, то е толкова уродливо, колкото е жестоко и насилствено размирието. Няма къде

⁶Кара Фейзи е потурчен българин, един от най-влиятелните кърджалийски главатари през края на XVIII и началото на XIX век. Отличава се с голяма жестокост при мародерствата над мирното население. Успява да увлече хиляди мъже в своята войска. Забогатял от кърджалийските походи, в края на живота си Кара Фейзи става аян в Османската империя, т.е. редовен гражданин на държавна служба.

⁷Осман Пазвантоглу е османски местен владетел, който управлява самостоятелно областта около Видин от 1795 до смъртта си през 1807 година. Смятан е за най-значимия управител на Видинската област през периода на османското владичество преди Мидхат паша. Отцепил се от султана, активно подкрепя кърджалийството.

да се прислони Фейзи след края на кърджалийските си извращения. Върнал се е там, откъдето е тръгнал.

Мотивиран от озлоблението на роба, презрян от властта, Кара Фейзи оглавява размирието, за да се почувства значим, за да стане самият той власт. Съратниците му от сбирщина изпаднали хора постепенно се превръщат в стройна охранена войска с военна стратегия. Хаосът се избистря, за да се превърне в Нов ред. За да узакони някогашните разбойници в институции, за които размирието вече е нежелано: „За новия Фейзи размирието бе вече не безимен въртоп, в който едничко късметът ти може те опази. Днес главатарят си даваше сметка, че във въртопа швъка всякаква риба, че по-едрата изяжда по-дребната, че и размирието има свой закон” (Мутафчиева, 1984, 440). Застанал в низините на Стамбул, градът, който винаги е искал да завладее, за да се превърне самият той в централната власт, Фейзи се отказва от битка. Разбрал е, че в историята робът си остава роб, господарят също си остава господар. Установената от кърджалията истина, че: „Мигар два товара злато правят от роба човек? Че заради тия два товара е могъл просто да причака хазната и да я ограби, да убие търговец и го окраде. Защо трябвах двадесет години зулум, пепелища и леш, ако е било заради два товара пари?” (Мутафчиева, 1984, 556), та тази истина не е край и поражение на неговата житейска философия. Кара Фейзи винаги има собствен ресурс, изразен в романа чрез вечния му въпрос: „Е, и?”. Дошло е време, когато не само той, а всички разбират, че „Размирието можеше да си върви” (Мутафчиева, 1984, 607). Върховният господар, който и да е той, винаги завършва със съюз с размирниците и с нова йерархия, не по-добра и справедлива от предишната, но... нова. Романът завършва неговия образ с отворен исторически финал: „Имаше своите причини борбата на Кара Фейзи; обидата на десетки поколения роби, гладът им, безизвестните им страдания. Толкова мъгъща причина бе принудила Кара Фейзи към борба, че макар против него да се опълчи всичко човешко, дори надчовешкото време, той още не бе победен” (Мутафчиева, 1984, 711).

А нима някога Кара Фейзиевците ще бъдат победени? По исторически данни Кара Фейзи след десетилетия грабежи и мародерства става аян на Брезник. На редовна държавна турска служба, ще рече. Забогатял, нахранен и успокоен, той вече е поданик не на Хаоса, а на Редата.

Това вече не е сюжет на романа. Но пък романът прави достатъчно, за да покаже пътя на всеки Хаос към новата форма. Хаосът престава да бъде контролиран тогава, когато плячката се преразпредели и обществото или държавите имат нужда от мир: „Това е – размирието победи! Никой не се противеше на победата му, тя предизвестваше за себе си цели три десетилетия, докато в столицата не остана човек, дете не я смята неизбежна” (Мутафчиева, 1984, 778). Оказва се, че във въпроса „Е, и?” се съдържат множеството посоки и избори след като нещо се изчерпи и светът трябва да продължи.

Другият герой на размирието – еничаринът Осман Пазвантоглу, също с произход от неверници деди, също тръгва на бунт заради разплата с болката и унижението: „И не ще забравя, че Осман Пазвантоглу, син на първото семейство във Видин, живя като арнаутски хайдук до двадесет и пет години. Не ще забравя гаврата на бейските синчета в Кирза, нито раните, дете влачеше баща ми, когато лежал на пусия за триста мръсни гроша” (Мутафчиева, 1984, 131–132). В лицето на Осман обидените еничари ще изразят своята „бамбашка правда”, ще се съберат „Ибрахимовци, Омеровци и Османовци – правоверни с гяурска кръв!...” (Мутафчиева, 1984, 92), ще участват в Хаоса с надежда да опазят в него своето, да отмъстят на централната власт за несправедливостта, в която тънат точно нейните правоверни. За разлика от Кара Фейзи – по рождение бедно и унижено момче от раята, в Осман Пазвантоглу има нещо институционално – той е еничарски син и сам еничарин, има семейство и дом. Затова и стремежите му са в името на Нов ред, в името на поруганата справедливост. Поосманчен поколения преди себе си, Осман управлява и брани Видин и областите около града не с манталитета на разбойник, а със самочувствието и мисията на просветен владетел. И в историята, и в сюжета на романа той е завършена политическа фигура, докато на Фейзи са му нужни десетилетия, за да установи социалната си философия. Казано на днешен език, бунтът на Осман Пазвантоглу е опълчване в рамките на нарушените от самата власт законови норми, затова и този бунт е белязан с мълвата и авторитета на справедливостта:

Пазвантоглу се е обявил за господар на Видин, при Пазвантоглу еничарите са на почит, Пазвантоглу не ще пропусне във Видин ни един низам, ни един побирчия на новата хазна!

Това говореха всички еничари, а народът си шушнеше от ухо на ухо: Пазвантоглу въстанал! Отгървал селяните от даждия и ангария, по една пара данък събрал само, обещал оръжие на раята (Мутафчиева, 1984, 375).

Когато и Кара Фейзи, и Пазвантоглу се съюзават със султана с цел да се усмири „въртопа“ на размирието, те вече са институционализирани, те са централната власт: „[...] уж смирените главатарии продължаваха золума си из Тракия в Подунавие. Но вече като султанови хора. Сам, със свои ръце, в надежда да спечели време срещу размирието, Селим хан бе слял размирието с държавата“ (Мутафчиева, 1984, 375). И всъщност какво ново виждаме днес, през последните тридесетина години, от края на ХХ до началото на ХХІ век? Та това е толкова отдавнашна техника на обществената и историческа еволюция, която е нищо повече от геополитически интерес. Разговаряйки с френския посланик, султан Селим горчиво вметва, че издигането на Пазвантоглу се дължи на Франция. На това пък получава отговор: „Изненадващото сближаване на Портата с Русия ни накара да заложим за кратко на Пазвантоглу“ (Мутафчиева, 1984, 643). А Селим пък обяснява: „Разбирам, че съюзът ми с Русия бодеше очите на Европа, но аз трябва да се облегна някому срещу хаоса, трябва да имам някакъв гръб. Грешка на Франция е, че ме остави без избор“ (Мутафчиева, 1984, 643). Точно така всички контролирани Хаоси са закономерности на геополитиката, а всички контролирани конфликти – преходни коридори, през които преминава изграждането на нови структури. Наивно всички извън централизираната власт си мислят, че Хаосите могат да са безконечни или че след като се установи Новият ред ще дойде и справедливостта. Наполеон обещава на Селим Крим, Влахия и Молдова. Обещава и подкрепя на реформите му. От всичко това нищо не се осъществява. Както се вижда, контролираните Хаоси или конфликти са не само в обсега на отделни държави, но и в по-обширните територии на цели региони. Светът никога не може да бъде в замръзнали форми. Постоянно и винаги ще се прекроява и прекроява. Артистите обаче са временни и сменяеми.

Осман Пазвантоглу умира във Видин, но и това не е тема на романа. Показана е старостта му: „Един стареец без синове, прояден от болест и умора мъж се сригваше под тежестта на своята постигната цел“ (Мутафчиева, 1984, 669). И Фейзи, и Осман са мъже, които

не могат да се продължат. Фейзи припознава син, роден от собственото му насилие, негоден и непълноценен, без човешки и социални ценности. Така погледнато, Фейзи е просто бездетен. А пък Пазвантоглу си е направо бездетен. Хаосът никога не дава читави деца. В човешкия смисъл Хаосът е ялов, в социалния смисъл – той е смъкване кожата на змията, мъчително раждане, преддверие на нов мирен период. Сега да обърнем въпроса „Е, и?“ в човешкия му, а не в социалния му, политически или геополитическия смисъл. И да установим, че Хаосът е нужен в глобален хоризонт. Но в краткия човешки живот Хаосът е нещастие и разрушение.

Тъкмо в глобален хоризонт е разположен образът на Стойко Владиславов, по-късно станал Софроний Врачански, Врачански епископ. Неговата личност е интерпретирана в познатата канонична линия на националната идеология: радателят на българското просвещение, страдащият малък човек, под чиято маска стои втора, много по-съществена личност: „Това е силата на познанието – тя ти дава да съзнаеш своята слабост, но и слабостта на другите. Тя те довежда до вяра, че е възможно да промениш с нещо този сбъркан живот, да го изместиш – било на йота – от старото му криво корито” (Мутафчиева, 1984, 14). Във „въртопа” на размирието малкият човек у Софроний е тъкмо смазан страдалец, но във вихъра на преформатирането на политиката и историята у Софроний е заложена изкристализиралата идентичност на българин, желанието от Хаоса да се получи нова форма, българска:

Роде български, ще ти стигне ли душа да дотраеш! Защо пък не, щом си дотралял ти, Стойко... Колко пъти си си викал: този удар ще ти бъде последният, от тоя затвор ще ме изведат вече на бесило. Пък ето те, доживя внуци и още си вардиш животеца, криеш се и надяваш, че след някой месец войската ще се вдигне и отново ще се отгъмнеш. До следния път... (Мутафчиева, 1984, 108).

В сърцето на размирието Врачанският епископ прави възможно появяването на първата печатна книга на новобългарски език – своя „Неделник”, подпомага дипломатическата мисия на Иван Замбин⁸ и Атанас Некович⁹ в Русия, което е и първият опит да се спечели тази

⁸ Иван Замбин е български търговец и първият български дипломат.

⁹ Атанас Некович е виден и заможен български общественик, който заедно с Иван Замбин е изпратен в Санкт Петербург с петиция от местните жители до руското

Велика сила в полза на българската освободителна кауза. Тези автентични исторически факти са интерпретирани в *Летопис на смутното време* точно в каноничната традиция на утробния национализъм от XIX век, който предоставя всеки родолюбив жест в светлината на подвига. Авторитетът на Софроний е толкова голям, че с една честна дума той събира десет хиляди гроша:

Другото чудно на българина е това пък, че тия пари, които пренася непохарчени през глад, болест и беди, той леко ще даде за нещо, дето нито ще го нахрани, нито обуе. За обща полза, както се казва. Така през късната пролет на хилядо осемстотин и пета година българските бежанци във Влашко събраха десет хиляди гроша, за да бъде отпечатана на прост български език една книга (Мутафчиева, 1984, 633).

В романа е отбелязано, че Софроний се хваща на служба при Пазвантоглу, но нищо не може да помрачи патоса на романтичния национализъм. В това произведение на Вера Мутафчиева Врачанският епископ е икона, очакван образ на родолюбието през 60-те години от XX век. Та до ден днешен. На Софроний му е придаден самостоятелен български глас, сякаш извън историческия контекст. Тази трактовка на образа е безспорно конюнктурна, в този роман Мутафчиева не е могла да избегне нормата на държавния национализъм, една от иконите на който е точно Софроний Врачански.

Не е съвсем така с Иван Замбин, чиято дипломатическа мисия също е обвързана с романтичния национализъм от XIX век. Но неговото име и дело не са популярни в каноничното пространство на национализма ни, затова и Мутафчиева е могла да бъде по-достоверна в интерпретацията на този образ. В разговор с руснак, проучващ настроението на християните и тяхното отношение към Пазвантоглу, Иван Замбин разбира, че не християнската и славянска любов кара Русия да се интересува за поробените българи. Русия е застрашена от Бонапарт, чиито революционни идеи, пръснати из Югоизтока, не са от полза за нея. Русинът говори: „Пазвантоглу залага на същата карта като Бонапарт. Един дребен, мюсюлмански, провинциален Бонапарт!... Колкото и да

правителство, което отказва да я приеме. Некович се връща в Букурещ, където получава пълномощия от местната българска община и от епископ Софроний Врачански и през 1808 година Замбин успява да представи петицията пред руското външно министерство.

е неправдоподобно, султанът и императорът на цяла Русия днес имат общ враг: простолюдието, насъсквано от честолюбивци. Затова и царят обеща на Селим двайсет хиляди войска – не издавам тайна, договорът е подписан” (Мутафчиева, 1984, 520). С горчивина Замбин разбира, че тези, които търпят неволи, не могат да бъдат причина за историята. Причина са само интересите на силните.

В друг разговор с генерал Горич Иван Замбин лансира тезата, че славянството трябва да има обща борба срещу изконния му враг. Истината е, че Русия има собствени интереси и като всяка Велика сила ще потърси славянството тогава, когато ѝ е изгодно. С горчивина Замбин извършва всичко, „[...] което позволява едно ненавременно дело” (Мутафчиева, 1984, 652). Смъртта на изтощения, но неразколебан в мисията си Замбин е исторически достоверна, неговото дело е първият дипломатически пробив на българите в Русия и в този смисъл смъртта му е представена като романтизирана героика, като саможертва в идеологическото битие. Но не така е представен официозният език на Русия, в който няма сантимент, има геополитика. Нито славянската, нито християнската идея са мотив за тази Велика сила, която ще влезе или няма да влезе във война с Османската империя само поради свои сметки. Както прочее пресмятат и Франция, и Османската империя. От тяхната мотивация не произлиза идеология, нито справедлив Нов ред. Произлизат бежанци. Иван Замбин вижда и разбира, че от кърджалийските набези има и по-страшно. Това е изтръгването от корен: „Бежанецът бе чиста загуба за българската земя: един човек по-малко днес, пет-шест човека по-малко след едно поколение, трийсетина – след половин век” (Мутафчиева, 1984, 586).

Романът *Летопис на смутното време* е българската гледна точка спрямо „една трийсетгодишна реалност” както обяснява Мутафчиева в научния си труд *Кърджалийско време* (Мутафчиева, 1993, 384)¹⁰. Това е състояние на „[...] трийсетгодишна война, в която фронтът бил навсякъде, когато всеки мирно проживян човешки ден бил скъп подарък” (Мутафчиева, 1993, 388). В този научен труд Мутафчиева с факти доказва „[...] разюзданото насилие, с каквито избобилствала османската феодална действителност, та и историята на миналите

¹⁰ Цитатите от *Кърджалийско време* са по изданието: Мутафчиева, 1993.

общества поначало” (Мутафчиева, 1993, 388–389). В целия този Хаос, когато установеният ред се преформатира, се случват и редица положителни неща, които подготвят избухването на българското Възраждане и консолидираната българска енергия, търсеща не спонтанен, а политически израз. На първо място: разгонени от домовете си, хиляди българи увеличават българския елемент в града; пак прогонени, българи се насочват към Влахия, Молдавия и Русия, с което оживяват българо-руските и българо-румънските отношения. Вече имало много българи на свобода. В *Кърджалийско време* Вера Мутафчиева предоставя исторически извод, който е и сюжет на създадения по тази тема роман *Летопис на смутното време*:

[...] през края на XVIII и началото на XIX в. социалните въпроси придобили такова значение, че изместили народностните. Въпрос за хляб, въпрос за покрив, въпрос за мир – въпросът да оцелееш, с една дума. Религиозно-народностното противопоставяне между християнското и мюсюлманското експлоатирано население на Румелия – четиривековният всекидневен конфликт, който горял или поне тлеел във всяко смесено село, в градовете – отстъпил на заден план пред колосалния социален конфликт. От това последвало непознато дотогава взаимодействие между мюсюлмани и християни на Балканите – взаимодействие в борбата против централизма (Мутафчиева, 1993, 397).

В *Летопис на смутното време* точно борбата против централизма е художествено уплътнена като разпад на Османската империя и консолидация на българската енергия. Мутафчиева подчертава, че възрожденските ни автори не отдават особено значение на три важни исторически факта: участието на българите в Сръбското въстание, дейността на Софроний, Замбин и Некович, както и създаването на Българската земска войска (Мутафчиева, 1993, 399). Точно те са заложени в романа и концептуално говорят за възрожденския ни национализъм и причините за неговото оформяне.

Мисията на Замбин и Некович показва, че:

[...] у нас се зараждали качествено нови процеси. Този например, че възникващата българска буржоазия искала да установи връзки със заинтересовани външни сили, за да способства за освобождаването ни от османско робство. Все още незряла и слаба, а също понеже не се опирала на народните маси, тази буржоазия виждала нашето освобождение като преминаване под покровителството или върховенството на Русия (Мутафчиева, 1993, 401).

Проследявайки мисията на Замбин и Некович, *Летопис на смутното време* сюжетно натрупва възмъжаването на българското население и икономическия му все по-рационален профил.

Романът е книга не само за Хаоса в Османската империя и в частност по българските земи в края на XVIII и началото на XIX век. Той е книга и за Хаоса в Европа по това време. Във Видин, например, са се кръстосали геополитическите интереси на Русия, Австрия и Франция. Френската република виждала в Пазвантоглу, Видинския паша, перспективен съюзник в бъдещия си конфликт с Австрия и Русия за преразпределение на Югоизтока. Самият Пазвантоглу умело играел с всеки, до пълна безпринципност. И в историята, и в романа този герой е продукт на сплитането на вътрешните сили в империята и на външните сили в Европа. Пресъздавайки обсадата на Видин в *Летопис на смутното време*, Мутафчиева буквално исторически разсъждава върху активното европейско участие в обезсилването на Османската империя и очакването за тлъста плячка при подялбата ѝ:

Векове наред старият свят бе залагал върху ограничената нетърпимост на османците. Имаше неща, които един османец би свършил на всяка цена, и други – до които не би се докоснал на никаква цена; със столетия напред можеше да предвидиш пътя на Империята. А сега, на границата между две времена, бе се пръкнал османец – видинският отцепник, чиито стъпки бяха непредвидими. Колкото и странно, европейските владетели гледаха на Пазвантоглу като на един малък Бонапарт и за малко не станаха кривогледа – тъй двояха поглед между изток и запад, за да следят движенията на двамата самозванци (Мутафчиева, 1984, 505).

Европейските владетели нямат нищо против да се разпадне турският централизъм, но не и техният. *Летопис на смутното време* спира до смъртта на Селим III и възкачването на трона от братовчед му Мустафа Байрактар. Тридесетгодишният период на Хаоса е променил всички – от големите до малките. От частния живот до живота на империи. Достатъчна причина за Мутафчиева да прекрати образа на Хаоса и да заложи на новите форми, на други герои – персонални български участници във възрожденското време, които трасират българския исторически път. Софроний, Раковски, Левски, все мъже, родили се от Хаоса на Османската империя, предчувствали нейния край. Както и началото на друга историческа форма и друг български живот.

Литература

- Арефов, Н. (1995). *Българското възраждане и Европа*. София: Изд. „Кралица Маб”.
- Гачев, Г. (1964). *Ускоренное развитие литератур*. Москва: Наука.
- Конев, И. (2002). *Проблемата за Просвещението и взаимоотношенията между балканските литератури*. „Електронно списание LiterNet” № 2 (27). <https://litenet.bg/publish4/ikonev/prosveshthenie.htm>. (27.11.2018).
- Мутафчиева, В. (1962). *Кърджалийско време*. София: НСОФ.
- Мутафчиева, В. (1965–1966). *Летопис на смутното време*. София: НСОФ.
- Мутафчиева, В. (1984). *Летопис на смутното време*. София: Български писател.
- Мутафчиева, В. (1985). *Феодални размирици и кърджалийство*. В: *История на България* в 14 т., т. 5. София: БАН, с. 161–171.
- Мутафчиева, В. (1992). *Кърджалийско време*. София: Жанет 45.
- Мутафчиева, В. (1993). *Кърджалийско време*. София: Жанет 45.
- Мутафчиева, В. (2001). *Кърджалийско време*. В: *Навиканите Балкани*. София: Изд. Балкани, с. 92–110.
- Прохаскова, Е. (1966). *История и действителност*. „Пламък” год. 10, кн. 8, с. 84–86.